

Bossche migranten tussen 1579 en 1629.¹

Gerard van Gurp

Gemeten naar het aantal inwoners behoorde 's-Hertogenbosch omstreeks 1550 tot de top-10 van de grote steden in de Nederlanden. Zo waren van de Noordnederlandse steden alleen Utrecht en Amsterdam groter. Honderd jaar later echter bleek de stad afgezakt te zijn naar de 25ste plaats en was het een middelgrote provinciestad geworden. Telde de stad halverwege de 16de eeuw meer dan 20.000 inwoners, tijdens het beleg in 1629 waren het er nog maar ongeveer 13.000. Hoe was dat zo gekomen?

Na de Beeldenstorm in 's-Hertogenbosch in 1566/67 was de bevolking van de stad verminderd, maar dat bleek slechts tijdelijk te zijn. Veel Bosschenaren waren gedwongen of vrijwillig vertrokken en onder andere naar Duitsland gegaan, maar omstreeks 1577 waren velen van hen weer terug in de stad. Ook het aantal nieuwe poorters dat jaarlijks de stad binnen kwam was na een afname in de jaren zestig weer op het peil van vóór de Beeldenstorm. Door de onveiligheid buiten de stad waren voorts bewoners van enkele kloosters de stad ingevlucht.

De sterke afname van het aantal inwoners vond plaats in 1579, toen de gereformeerden de stad verlieten, en in de jaren die daarop volgden. Dit artikel schetst de gebeurtenissen in de periode van 1579 tot het beleg in 1629.

Voorspel

In oktober 1578 was een Religievrede afgekondigd: de gereformeerden konden gebruik maken van een aantal kerken om hun kerkdiensten te houden en sacramenten te bedienen. Er waren ook schepenen benoemd die tot de nieuwe religie behoorden. In 1578 was president-schepen de gereformeerde Dirck Aerts, die ook in 1564 schepen was geweest. Van de negen schepenen behoorden er naast Dirck Aerts nog vier tot de nieuwe richting. Katholieken en gereformeerden stonden echter scherp tegenover elkaar. Zo onderhielden de president-schepen, die in Antwerpen verbleef, en de gereformeerde schepen Gerard Prouinck van Deventer, correspondentie in geheimschrift om te voorkomen dat anderen er kennis van konden nemen. Er was een nieuw schuttersgilde opgericht, het Schermersgilde, ook wel St. Michielsgilde genoemd, waarvan de leden meest gereformeerde jonge mannen waren die onder de Prins van Oranje gediend hadden. De gouverneur van de stad (de militaire bevelhebber) was de gereformeerden toegedaan, de schout daarentegen was een fervent tegenstander van de nieuwe richting. Toen in april 1579 de gouverneur een pastoor de stad uitzette, omdat deze in een preek gezegd had dat degenen die de nieuwe predikanten naliepen om hun 'duvelarye' te horen, ten eeuwigden dage verdoemd zouden zijn en dat het met de overheid, die dit toestond,

slecht zou aflopen, ging de schout hem in eigen persoon weer binnen de stad halen. Gevoelens van vijandschap en wantrouwen namen toe. Steeds vaker kwamen incidenten voor. De getalsverhouding van katholieken en gereformeerden werd door een anonieme schrijver² geschat op ongeveer 4 op 1. De bevolking was echter niet zodanig gepolariseerd, dat zij in twee duidelijk te onderscheiden partijen uiteenviel. Over de gereformeerde gemeente van 's-Hertogenbosch zijn weinig gegevens uit die tijd bewaard gebleven, er zijn geen kerkeradsacta of doopboeken meer. De gemeente was aanvankelijk weinig draagkrachtig. In 1578 waren er drie predikanten en blijkbaar waren er zoveel kerkgangers dat er twee kerken nodig waren. Dit betekent echter niet dat veel mensen lid waren van de gereformeerde kerk. Kerkdiensten werden doorgaans bijgewoond door veel meer personen dan er kerkleden waren.³

In januari 1579 hadden de opstandige gewesten in de Nederlanden de Unie van Utrecht gesloten. Zij spraken met elkaar af niet meer afzonderlijk akkoorden te sluiten met de Koning of diens landvoogd. Elke provincie zou zelf haar godsdienstige zaken regelen. Eveneens in januari 1579 was de Unie van Atrecht tot stand gekomen tussen de provincies Henegouwen en Artois, die zich de gehoorzaamheid aan de koning en het behoud van de Rooms-katholieke godsdienst en van de privilegiën ten doel stelde.

Uitwijking 1579

Inmiddels was in 1578 Alexander Farnese, prins van Parma, de landvoogd Don Juan opgevolgd. Hij sloeg het beleg voor Maastricht, nadat hij daarvoor Roermond al bezet had. Maastricht viel op 29 juni 1579, waarop de Spaanse soldaten zich te buiten gingen aan plundering en moord. Toen het lot van Maastricht op 1 juli in Den Bosch bekend werd, wakte dit zeer veel

*Portret van landvoogd Parma
(uit: Pieter Bor, Nederlandsche Oorloghen 2e deel
(1621) 13e boek fol. 68; Stadsarchief 's-Hertogenbosch, HTA, stamboeknr. 36827).*

beroering. Het versterkte de aandrang van de gereformeerden op het stadsbestuur om zich aan te sluiten bij de Unie van Utrecht, zodat in tijd van nood bijstand gevraagd kon worden. De stad had zich wel voor de Unie uitgesproken, maar had het verdrag niet getekend. Op 1 juli 1579 kwam Mr Henrick Agyleus, voorman van de radicale gereformeerden met een ouderling op het stadhuis en eiste dat de stad zich publiekelijk zou aansluiten bij de Unie. Daarop werd van de pui van het stadhuis aan de Markt verklaard dat de stad zich conformeerde aan de Unie. De verstandhouding tussen het stadsbestuur en Agyleus werd treffend geïllustreerd met een beschrijving van de wijze waarop deze het stadsbestuur had toegesproken: 'injurierende ende schellende den Magistraet voor schelmen, bloetsuypers, verraders ende papistighe honden, met meer andere menichvuldighe oproerighe schandaleuse ende abominable woordens'.⁴

In de loop van deze dag gebeurde wat de geschiedenis is ingegaan als het 'Schermers-oproer'. Volgens de kronieken werd er op de Markt, waar velen zich ophielden, plotseling vanuit een schuttersveld op het eveneens aanwezige Schermersgilde geschoten, waarbij doden vielen. Dit was de lont in het kruitvat. Eer de avond viel waren er als gevolg van een vuurgevecht 40 doden en meer dan 100 gewonden gevallen zowel onder de burgers als onder de schutters.

De daaropvolgende dagen werden de tegenstellingen nog verder verscherpt. De gouverneur schreef op 3 juli op eigen houtje aan de Staten van Holland dat de stad tot de Unie van Utrecht was toegetroeden. Hij verzocht nu bijstand omdat belegering aanstaande was: de stad was door een trompetter van Parma gesommeerd zich over te geven. De gouverneur vroeg daarom ten spoedigste twee compagnieën voetknechten uit Den Briel te sturen. Toen deze troepen bij de stad arriveerden, weigerde het stadsbestuur hun echter de toegang, waarop zij weer onverrichterzake vertrokken. Het geschil tussen de gereformeerden en het stadsbestuur draaide eigenlijk om het al of niet innemen van een garnizoen. Met de dreiging van de Spaanse troepen voelden de gereformeerden zich zonder garnizoen niet veilig. Er was inmiddels grote ongerustheid onder de bevolking ontstaan, vooral na het verschijnen van de trompetter van Parma. Mensen begonnen uit de stad te trekken uit angst voor de Spanjaarden. Het stadsbestuur, waarin de gereformeerden (ondanks een meerderheid in het schepencollege) een minderheid vormden, stond voor een dilemma. Het wilde niet graag een garnizoen innemen, gezien eerdere negatieve ervaringen. Trouwens, als de stad belegerd zou worden, zou zij dan, ook met een garnizoen, het lot van Maas-tricht delen? Een beleg zou wel voorkomen kunnen worden door verzoening met de Koning en een overeenkomst met Par-

ma, maar dat zou dan de band met de overige gewesten doorsnijden, waardoor de handel belemmerd zou worden. Het stadsbestuur wenste dat niet, wilde wel een garnizoen in de buurt om het in geval van nood te ontbieden, maar niet in de stad. Uiteindelijk werd aldus besloten, maar tegelijk werd uitgesproken en op 8 juli gepubliceerd dat, nu het stadsbestuur weigerde om een garnizoen te ontvangen, het de gereformeerden vrij stond de stad te verlaten met medeneming van hun bezittingen. Het gevolg was dat velen (de kroniekschrijvers spreken van ettelijke duizenden) de stad verlieten. Daarbij waren ook de gereformeerde schepenen en de drie predikanten. 'Alsoo is door de listicheyt van de een partije ende door de onversichticheyt ende die gereede vluchte van de ander partije s'Hartoghenbos verlaten ende ontbloot gheweest van de Statenpartije', aldus Van Meteren.⁵ Het Schermersgilde dat ook grotendeels vertrokken was, werd door het stadsbestuur opgeheven. Voortaan werd 1 juli gevierd als een feestdag met een ommegang, 'ter memorie van de victorie op prima July 1579 doir Godts gratie ons verleent'.⁶ Onder andere uit brieven blijkt dat sommige uitgewekenen dachten dat het vertrek uit de stad slechts voor korte tijd zou zijn en dat een verzoening nog mogelijk was. Misschien speelde in die verwachting mee dat er in Keulen vredesonderhandelingen gevoerd werden tussen afgevaardigden van de Koning en van de Staten Generaal, om zo'n verzoening tot stand te brengen.

Brek met de Unie 1579

Op 2 juli had het stadsbestuur uitgesproken dat het nooit zou scheiden van de Generaliteit van de Geünieerde Provincies en het herhaalde dit op 10 juli in een brief aan de Staten-Generaal. Het zou zich aan alle beloften houden en de gemeenschappelijke vijand tot het uiterste bestrijden. Omstreeks dezelfde tijd schreef Parma

Geheimschrift

In het Stadsarchief bevindt zich een aantal Gerard Prouninck van Deventer gerichte brieven (Archief Prouninck van Deventer). De meeste zijn door Dirk Aerts vanuit Antwerpen geschreven. Beiden maakten in het jaar 1578/79 deel uit van het college van schepenen. Naast hen maakten daarvan nog drie andere hervormden en vier katholieken deel uit. Vele brieven zijn gedeeltelijk in geheimschrift geschreven om de tegenpartij te verhinderen van de inhoud kennis te nemen. Op de ene foto ziet men een gedeelte van een brief d.d. 10 jan. 1579 waarin Dirk Aerts in geheimschrift Van Deventer aanspoort om brieven van de tegenpartij te openen. Na de vlucht van Van Deventer uit de stad in juli 1579 zijn de brieven door de stadsregering in beslag genomen en ontcijferd. De tweede foto toont het blaadje papier met de ontcijfering die later aan de brief is gespeld. Voor degenen die het oude schrift niet machtig zijn, is een foto van de ontcijferingscode op alfabetische volgorde toegevoegd, waarmee de brief van Aerts kan worden herschreven.

J.A.M. Hoekx

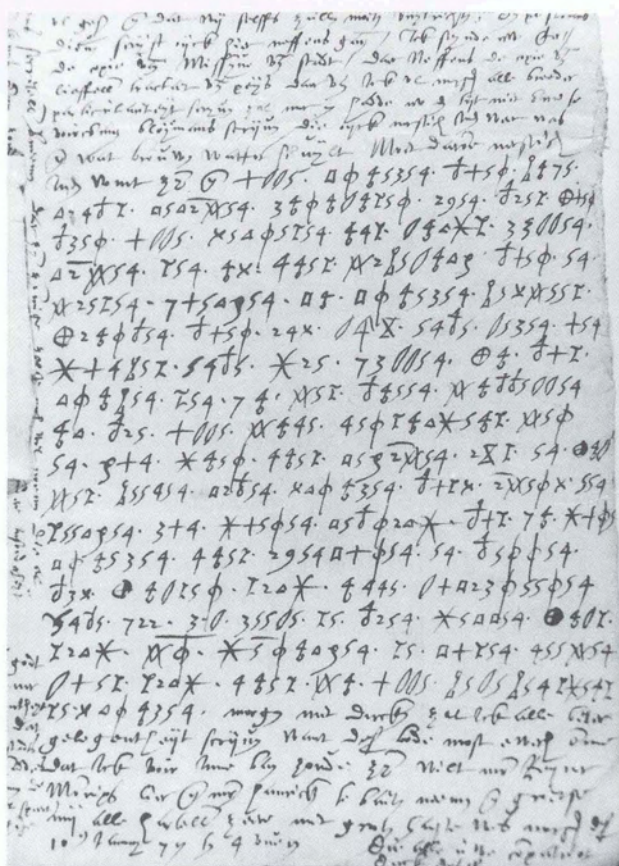

Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Archief Prouninck van Deventer.

vanuit Maastricht een brief aan het stadsbestuur, waarin hij de Bosschenaren prees en hen bedankte voor wat zij gedaan hadden, 'hebbende soe vroemelijck tegengestaen die quaede wille ende intentie van die ketters, sectarissen ende andere quaedegheesten, die anders nyet en poochden dan in uwe stadt vuijt te royen de alde Cath. Ro. religie ende die gehoiraemheyt die ghij schuldich sijt sijne voirsz Mat. uwen natuerlijcken landtforst ende heere'.⁷ Hij vroeg hun zich nu geheel onder de gehoorzaamheid van de koning te stellen en beloofde dat de stad geen garnizoen zou behoeven in te nemen. Het was een verwarrende situatie. Op 28

Gravure naar een prent van J. Everts uit ca. 1776 van het Schermersoproer van 1579. Getekend naar het thans bij het Noordbrabants Museum berustende schilderij uit omstreeks 1600 van J. v. Diepenbeek (Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, HTA, stamboeknr. 139).

erkenden. De stadsregering had niet doelbewust de band met de Staten-Generaal willen verbreken, maar had de situatie wel zelf in de hand gewerkt door tegelijk in onderhandeling te treden met Parma. Tenslotte kon zij niet meer terug.

Nu de stad weer onder het gezag van de koning viel, werd in april 1580 door de koning bevolen alle goederen van de uitgewekenen aan te melden bij een door hem aan te stellen ontvanger waarna ze werden geconfisqueerd. De goederen vielen toe aan de koning, dus niet aan de stad. In het Archief van de Rekenkamer in het Algemeen Rijksarchief te Brussel bevinden zich inderdaad afrekeningen van de Ontvanger der confiscaties betreffende 's-Hertogenbosch en de Meierij, waarop de namen van honderden huiseigenaren voorkomen. Hoeveel Bosschenaren vertrokken waren, is niet bekend. Wel wordt in de stadsrekening melding gemaakt van een boekje dat door Gerit van Sutphen gekopieerd was, 'daerinne gescreven stonden die vuytgeweken bourgers deser stadt',⁸ maar dit boekje is spoorloos.

Blokkade van de stad 1580-85

Hoewel aanvankelijk nog de hand werd gelicht met het handelsverbod van de Staten van Holland, lieten de gevolgen van een blokkade van de scheepvaart op de Maas naar de stad zich na enkele maanden voelen. In april 1580 was er al een groot tekort aan grondstoffen in de stad zoals kolen, ijzer, staal, koper, leisteen, producten die voornamelijk uit de omgeving van Luik en de Ardennen kwamen. Het pijnlijke was dat er geen enkele tegenblokkade bestond: de overige handel van en naar Holland over de Maas ging gewoon door. De stad deed wel een door Parma ondersteund verzoek aan de autoriteiten te Roermond om deze schepen niet door te laten, maar zonder resultaat. De situatie verbeterde ook de volgende jaren niet. Wegens dreigend voedseltekort liet het stadsbestuur voedsel en brandstof in de stad brengen. Het werd verboden broodgraan te gebruiken bij het maken van bier. In brieven aan het stadsbestuur schreef Parma dat de armoede van de stad hem grotelijks verdroot, maar er veranderde niets. Ook uit de Meierij werd de aanvoer ernstig gehinderd door de overlast van soldaten. Daarbij kwam dat de rentmeester Jacob Bacx, van wie gezegd werd dat hij de tegenpartij meer was toegedaan dan de koning, geen renten meer uitbe-

taalde. Hierdoor waren velen van inkomsten verstoken. Ook renten op goederen of leningen uit het gebied van de Geünieerde Provincies werden niet meer betaald. In juni 1583 werd in een noodkreet aan de landvoogd gezegd dat de stad 'is (bij maniere van spreken) gecomen tot den aldervuijstersten ofte teijnden den aessem'. De vijand had alle toegangen rondom gesloten en de toevoer van goederen naar de stad verboden. Men was aan de genade van de vijand overgeleverd. De prijs van koren werd door de boeren opgedreven. Als er niet snel hulp zou komen, zou de bevolking gedwongen zijn de stad te verlaten, 'gelijck alreede vele goede luijden sijn gedrongen geweest te doene ende meer ende meer daegelijcx wordden gedrongen te vertrecken om middele te vijnden om te moegen leven'. Daarbij begaven zij zich onder de 'sectarissen ende rebellen, in grooten anxte ende pericule vande zielen van henne kijnderen ende naecomelingen ende dit doer dien datse egeen middele en hebben hier Tshartogenbossche te winnen hen drooch broot'.⁹

Adempauze 1585-95

In de periode 1583 tot 1585 veroverde Parma vrijwel geheel Vlaanderen en Brabant, met als sluitstuk de overgave van Brussel en Antwerpen. Ook Nijmegen viel aan hem toe. Door Parma's successen verbeterde de nijpende toestand van Den Bosch. Wel mislukte in 1586 de graanoogst. De prijzen die al jaren aan het stijgen waren, schoten nog verder omhoog. Het stadsbestuur voerde beperkingen in (graan alleen op de markt verkopen, iedereen mag brood bakken en verkopen, geen etenswaar buiten de stad voeren, enz.) en er werd een gedwongen lening uitgeschreven om rogge te kopen. De schaarste duurde tot 1587 toen er weer genoeg graan was en de prijs sterk daalde. Er waren wel nog steeds klachten over de moeilijke situatie, maar de toestand was toch verbeterd.

Blokkade en belegeringen 1595-1609

De Staatse bezetting van de schans Crevecoeur aan de Maas, waar de Dieze langs stroomde, had dit riviertje in 1593 afgedamd, waardoor het land rondom Den Bosch onder water liep. Er werd een kanaal gegraven om de afwatering van de Dieze naar de Maas te verzorgen. Bij lage waterstand was scheepvaart over het kanaal voor gewone schepen niet mogelijk en moest de handelswaar overgeladen worden op platgebodemde vaartuigen. Dit gebeurde door de soldaten, die dus uitstekend de lading konden bekijken en licenten heffen. Het was een goede methode om de handel met de stad te beheersen. Het overladen werd daarom gehandhaafd ook als er geen lage waterstand was. De Staten-Generaal verboden de invoer van spelden, garen, lint en messen uit 's-Hertogenbosch, 'daerop de verscreven stadt principelijck bestaet', zoals er veelbetekend aan werd toegevoegd.

In november 1601 volgde het kortstondige beleg van de stad door Maurits, dat afgebroken werd wegens de strenge vorst en de ijsgang in de rivieren. In oktober en november 1603 belegerde Maurits opnieuw de stad, ook ditmaal weer zonder succes. Aartshertog Albrecht, sinds 1598 soeverein vorst van de Zuidelijke Nederlanden en hertog van Brabant, die tijdens de belegeringen een bezetting in de stad had gebracht, wilde na het beleg een permanente bezetting handhaven. Het garnizoen zou bestaan uit ongeveer 3000 soldaten, waarvan er ongeveer 1000 in schansen verbleven. In deze getallen waren de vrouwen en kinderen niet meegerekend; vermoedelijk waren er ongeveer 1300, zodat het totaal op ongeveer 4300 personen kwam. Hiermee kwam een einde aan de periode waarin de stad, in overeenstemming met de belofte van Parma in 1579, geen garnizoen binnen haar muren had. Om de bevolking te ontlasten werden in 1610 barakken gebouwd, om

daarin een deel van de soldaten te huisvesten. De belegeringen hadden een zware last op de stad gelegd. Niet alleen waren er tientallen huizen beschadigd of afgebroken ten behoeve van de verdediging, maar het garnizoen dat bij burgers was ondergebracht en hun paarden veroorzaakten hoge kosten en ongemak. Veel burgers waren gedwongen op kleine kamertjes te gaan wonen of uit de stad te vertrekken, mede doordat de uitvoer van producten was weggefallen. Uit een rapport uit 1610 blijkt dat veel kooplieden en ambachtslieden genoodzaakt waren geweest de stad te verlaten. Van de oorspronkelijk aanwezige 300 linnenwevers waren er 200 vertrokken en de overblijvenden hadden vrijwel geen knechts. Van de speldenmakers was nog maar 20% over en van de mesma-

kers de helft. Bij de andere handwerken was het navenant. De productie was sterk teruggelopen. Er waren ook veel kinderen die bedelend langs de deuren gingen. Ze waren eerder de stad binnengekomen om bij ambachtslieden te komen werken, maar kregen blijkbaar geen eten van hun meesters. Dat bedelen mocht niet, de meesters moesten hen te eten geven en trouwens, als ze geen attestatie konden vertonen dat hun ouders eerlijk en katholiek leefden, moesten ze vertrekken.

Gravure voorstellend de (mislukte) aanval in 1585 door Staatse troepen onder bevel van de graaf van Hohenlohe bij de Vughterpoort (uit: Pieter Bor, Nederlandsche Oorloghen 3e deel (1626) 20e boek fol. 3v; Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, HTA, stamboeknr. 532).

Bestand 1609-21

De afkondiging van het Twaalfjarig Bestand deed de hoop groeien dat nu aan de ellende een eind zou komen en de ambachten en de nering weer zouden opbloeien. Het bleek al spoedig dat dit te optimistisch was. Na de aanvang van het bestand in 1609 werd een delegatie namens de stad afgevaardigd naar Den Haag waar de gezanten van de aartshertogen onderhandelden met de Staten-Generaal. De delegatie moest de belangen van de stad bepleiten in zaken die een uitvloeisel waren van de oorlog, maar nog steeds bestonden. Zo lag de dam in de Dieze er nog steeds en waren de extra verhoogde licenten voor de handel op Den Bosch nog steeds niet afgeschaft. De vrijdom voor de tollers, die vroeger bestond voor burgers uit 's-Hertogenbosch, was voor de uitgewekenen gehandhaafd, maar niet voor de ingezetenen van de stad. Uit de stad uitgeweken smeden, speldenmakers, mesmakers, lintmakers en anderen waren in de Geünieerde Provincies gebruik blijven maken van het keurmerk van de stad, de "stadsboom", alsof het produkt in 's-Hertogenbosch was gemaakt en pleegden zo oneerlijke concurrentie. Verder wilden de Staten van Holland in het land van Heusden de katholieke pastoors laten vertrekken om hen te vervangen door predikanten. De nieuwe predikaties werden beschouwd als een grote verleiding voor degenen die op weg van en naar Den Bosch daarlangs kwamen, net als in 1566, toen veel Bosschenaren buiten de stad gereformeerde preken gingen beluisteren.

Er is weinig terecht gekomen van de oplossing van deze problemen, de afgevaardigden werden steeds weer met een kluitje in het riet gestuurd. Zo werd wel toegezegd dat de dam in de Dieze zou worden opgeruimd, maar in 1615 moest nog steeds handelswaar bij Crevecoeur overgeladen worden. Ook het gebruik van

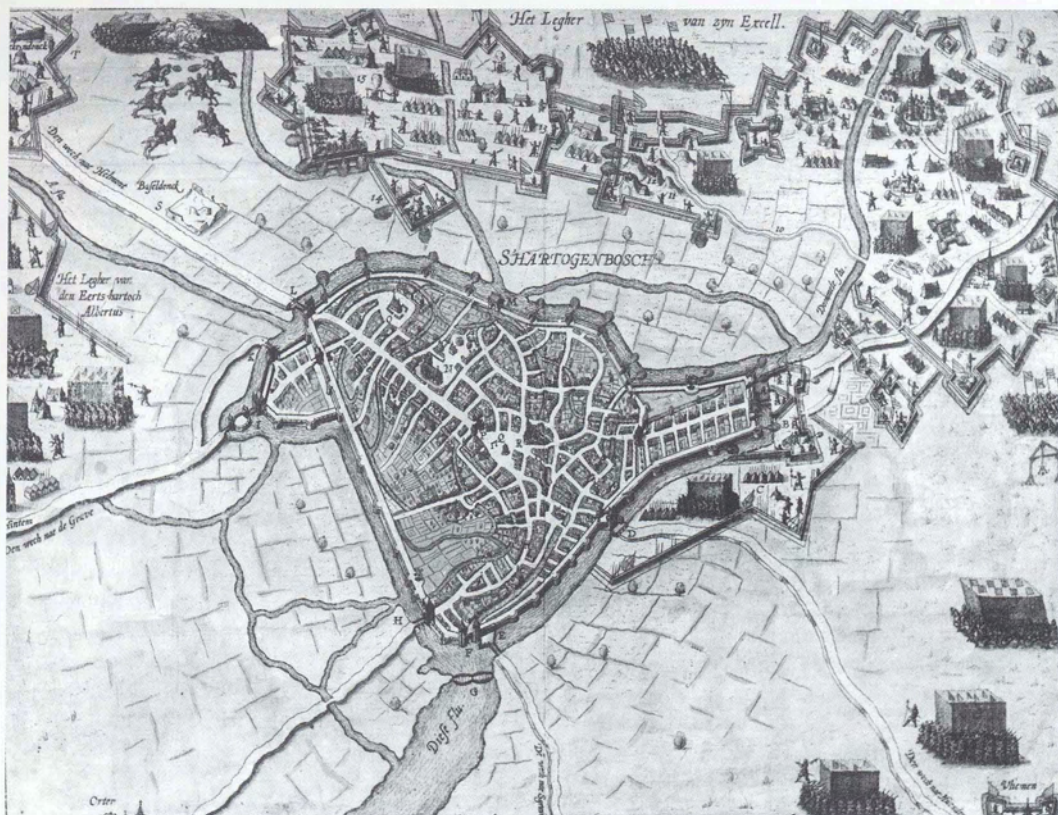
de "stadsboom" door uitgewekenen werd niet verboden. Het preken door de gereformeerde predikanten is gewoon doorgegaan en arme Bosschenaren gingen er heen, want er werd geld uitgedeeld.

De jaar- en weekmarkten, die overal in de Meierij ingevoerd werden toen de stad door de oorlogssituatie niet goed bereikbaar was, voerden volgens het stadsbestuur de handel uit de stad. Als gevolg van het Bestand was er ook nog grote concurrentie van kooplui uit de Geünieerde Provincies gekomen.

Dit alles, alsmede de zware belastingen die de stad op moest brengen en de schade door de belegeringen aan de stad toegebracht, maakten, zoals het stadsbestuur in 1612 klaagde,¹⁰ dat 'vele handtwerckers de stad moeten ruymen om in de Meyerye ende neutrale steden ende plaetsschen voor huysvrouwe ende kynderen den kost te winnen'. Het was niet te verwonderen dat er veel gebedeld werd, door soldaten en door kinderen, die sinds de invoering van het Bestand veelvuldig in de stad waren gekomen.

Hervatting van de oorlog 1621-29

Onmiddellijk na aflopen van het Bestand trad de oorlogstoestand weer in. De licenten die tijdens het Bestand waren verlaagd, werden voor het verkeer van en naar de stad opnieuw extra verhoogd. De Staten-Generaal stelden ook weer uitvoerverboden in naar Den Bosch voor diverse goederen. Een groot probleem was de menigte van vreemdelingen, bedelaars, vagebonden en anderen die tijdens het Bestand in de stad waren gekomen. Ook waren er veel bedelende jongens en meisjes bij, die 's morgens een ambacht leerden en 's middags bedelden. Dit had zulke proporties aangenomen dat het stadsbestuur in 1622 besloot 'dese stadt te suyveren van vreempde persoonen, bedelaers, ledichgangers ende vagabonden'.¹¹ Uit het steeds weer terugkomen van dit vreemde-

Situatiekaart van de stad en omgeving tijdens het beleg door prins Maurits in 1603. Links ziet men het leger van aartshertog Albrecht in de omgeving van Hintham; bovenaan de kampementen van prins Maurits ten zuiden van de stad en in Vught (Foto: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, HTA, stamboeknr. 638).

lingenprobleem in de stadsresoluties blijkt dat het uit de stad zenden niet gelukt is. In 1627 maakte men alweer melding van de vele vrouwen en kinderen van arme soldaten die de hele dag de ingezetenen om aalmoezen vroegen, terwijl zij die vroeger nog iets gaven intussen zelf ook niets meer konden missen. Het was een onoplosbaar probleem.

Beleg 1629

Op 1 mei 1629 begon het beleg van de stad door Frederik Hendrik. Er was bijtijds graan verzameld in de stad: genoeg voor ongeveer een of anderhalf jaar. Wat dat betreft zou de stad het lang kunnen volhouden. Op 1 mei, de eerste dag van het beleg, werden velen de stad uitgezonden. Het ging om oude en zieke inwoners en soldaten, studenten, soldatenweduwen, en veel vrouwen en kinderen. Zij zouden toch geen bijdrage leveren aan de verdediging van de stad en ook een belasting vormen voor het aanwezige voedsel. Het beleg duurde maar enkele maanden. Er was genoeg voedsel in de stad, maar te weinig buskruit. Na de overgave op 17 september vertrok

het garnizoen uit de stad, evenals een groot deel van de geestelijkheid. De openbare uitoefening van de Rooms-katholieke godsdienst werd verboden. De 'Reductie' was een feit: na 50 jaar kwam er een Staatsbewind, de stad werd voorzien van een ander garnizoen, er kwamen nieuwe magistraten en ook weer predikanten. Veel nieuwe poorters kwamen in de stad. De kerkeradsacta vermelden grote aantallen in 1629 en 1630 ingekomen kerkleden uit vele plaatsen, met name uit Heusden en Zaltbommel.

1579-1629. Een periode van malaise

Na de uittocht in 1579 waren de scherpe tegenstellingen in de stad verdwenen en keerde de rust weer terug, maar de archiefstukken geven, behalve over de perioden 1585-95 en 1609-21, een zeer mistroostig beeld van het economische leven in de stad. In talloze stadsresoluties en brieven aan de landvoogd of de aartshertogen en in verslagen van de gedeputeerden in Brussel werd geklaagd over beperkingen en stagnatie van de invoer en uitvoer, slechte nering, financiële lasten, armoede, gebrek aan inkomsten van renten en pachten, de druk van het garnizoen en van de vreemdelingen en de bedelaars, de grote bedragen die de stad moest lenen en de lasten daardoor, de overlast door vijandelijke troepen, enzovoort, enzovoort. Voorts waren er de belegeringen in 1585, 1601 en 1603, waardoor veel huizen beschadigd of afgebroken waren. Velen verlieten de stad om elders werk te vinden. Het wekt verwondering bij al deze klachten dat het leven in de stad nog doorging en er geen ernstige tekorten in de stadsrekeningen voorkwamen. Ook blijkt dat er nog steeds enige handel was blijven bestaan. Het lijkt echter geen twijfel dat de stad in een economische neergang verkeerde.

Aantallen emigranten

Uit het voorgaande blijkt wel dat gedurende de periode 1579 tot 1629 velen de stad hebben verlaten. Om hoeveel mensen ging het? Omdat er nu eenmaal geen burgerlijke stand werd bijgehouden, moeten we, om deze vraag te beantwoorden, onze toevlucht nemen tot allerlei methoden die op een indirecte wijze iets zeggen over het aantal inwoners. Een van die methoden is de telling van het jaarlijkse aantal gedoopte kinderen. Door gebruik te maken van het gemiddelde geboortecijfer (ongeveer 40 per duizend inwoners) kan uit zo'n telling een indruk van de grootte van de bevolking verkregen worden. Zo werden in de jaren 1577 en 1593 in de verschillende kerken 771 respectievelijk 556 kinderen uit Den Bosch gedoopt. Dit correspondeert met ongeveer 20.000 inwoners in 1577 en ongeveer 14.500 inwoners in 1593: een aanzienlijke vermindering. Ook uit de hoeveelheden in de stad geconsumeerd broodgraan en bier blijkt dat omstreeks 1580 daarin een plotselinge vermindering was opgetreden. Uit de hiervoor betaalde accijnzen blijkt een daling van ongeveer 35%. Dit is meer dan uit de doopcijfers blijkt, maar komt vermoedelijk niet alleen door een kleiner inwoneraantal. Het was wellicht mede veroorzaakt door de schaarste van graan in de stad als gevolg van de blokkade en door het afgenomen personenverkeer, waardoor er minder bier werd gedronken. De economische malaise in de stad komt ook tot uiting in de vermindering van het jaarlijks aantal nieuwe poorters van 36 vóór 1579 tot ongeveer 20 daarna. Bij de gedwongen lening in 1586, die was uitgeschreven om rogge te kopen voor de armen, was het aantal huisgezinnen 3194. Met de gebruikelijke waarde voor de gemiddelde gezinsgrootte van ongeveer 4.8 en het aantal geestelijken correspondeert dit met circa 16.500 inwoners. Andere tellingen die in deze periode

plaats vonden waren een huizentelling in 1603 waaruit een geschat aantal inwoners van ongeveer 14.500 valt af te leiden en een schouwentelling in 1621 die op een aantal van 13.100 inwoners uitkomt. In 1622 werden de vreemdelingen waaronder ook de huishoudens geteld, maar deze gegevens zijn zeer incompleet. Een probleem bij de tellingen is dat na 1603 een permanent garnizoen in de stad verbleef, dat na 1610 voor een deel in barakken woonde en voor een deel in burgerhuizen. De geschatte bevolking bestond dus gedeeltelijk uit soldatengezinnen. In 1629 werden tijdens het beleg 11.300 personen geteld, alsmede in burgerhuizen 2100 soldaten met vrouwen en kinderen. Enkele weken daarvoor was er een onbekend aantal vrouwen en kinderen uit de stad vertrokken.

De getallen laten zien dat in 1579/80 inderdaad vele duizenden de stad hebben verlaten. Daar bleef het niet bij, ook daarna zochten Bosschenaren hun domicilie en hun werk elders, al werd de stroom vertrekkenden kleiner. Het lijkt er op dat tussen 1600 en 1605 weer een toename van de emigratie plaats vond. Dit zal wel verband gehouden hebben met de belegeringen in 1601 en 1603. Voor de tijd daarna is het beeld van de migratiestromen onduidelijk. Enerzijds was er het garnizoen met vrouwen en kinderen in wisselende aantallen, anderzijds kwamen, vooral tijdens het Bestand, veel immigranten de stad binnen.

Motieven en reisdoel

Bij de Uitwijking in 1579/80, toen de gereformeerden massaal de stad verlieten, voerden waarschijnlijk religieus-politieke motieven de boventoon. Daarna was de economische situatie in de stad door de blokkade zo slecht, dat velen zonder werk kwamen. Het ligt voor de hand dat toen vooral sociaal-economische motieven bepalend waren voor emigratie.

Waar zijn al die geëmigreerde Bosschenaren heen gegaan?

Men kan een aardig beeld krijgen van de immigrantenstroom in een stad uit de registers van nieuwe poorters, ondertrouwregisters en kerkelijke lidmatenboeken, waar vaak de plaats van herkomst wordt genoemd. Ook uit kerkeraadacta en transporten voor schepenen kan men immigranten vinden. Dergelijk onderzoek is in een aantal steden van Holland, Utrecht en Brabant verricht. Daaruit blijkt dat veel Bosschenaren terecht gekomen zijn in Dordrecht, Gorinchem en Gouda (veel speldenmakers en mesmakers), Haarlem (linnenwevers), Amsterdam en Rotterdam, maar ook in Heusden, Zaltbommel en Utrecht. Ook gingen velen naar Antwerpen, maar vermoedelijk zijn sommigen na 1585, toen de stad zich aan Parma overgaf, ook noordwaarts getrokken.

Een aanzienlijk deel van de Bossche samenleving is dus op het eind van de 16de eeuw en het begin van de 17de eeuw in de verstrooiing geraakt. Onder de geëmigreerde Bosschenaren vindt men alle klassen: van rijke kooplieden tot arme linnenwevers. De emigranten vormden een doorsnee van de Bossche bevolking. De minder draagkrachtigen vormden het grootste deel van de emigranten. Vooral de "kleine luyden" waren weggetrokken. De zeer armen bleven in de stad.

Naschrift

In de historiografie van de migratie van Zuidelijke Nederlanders (met name Brabanders en Vlamingen) naar de Geünieerde Provincies is de aandacht vooral uitgegaan naar het gebied van het huidige België en het uiterste Noorden van Frankrijk als plaats van herkomst. Van de migratie hebben echter ook Noordbrabanders een belangrijk deel uitgemaakt. De sterke afname van de bevolking van 's-Hertogenbosch van rond 20.000 naar rond 13.000 is voor een zeer belangrijk deel veroorzaakt door emigratie naar de Noordelijke Nederlan-

den. Het werkelijke aantal is moeilijk te bepalen, omdat gedurende de periode van vijftig jaar zich ook immigranten in de stad gevestigd hebben. Het totale aantal vertrekkenden kan nóg groter geweest zijn dan 7.000. Kapitaalkrachtige handelaren uit Den Bosch zijn veelal naar Haarlem gegaan. Voorbeelden van hoge ambtenaren uit Den Bosch zijn de voormalige schepen Prouninck van Deventer, burgemeester van Utrecht, en Agyleus, procureur-generaal van het Hof in Utrecht. Verder zij nog vermeld Erasmus van Houwelingen, goudsmid en schrijver van het 'Penninck-boeck' en Dirck Aerts, de voormalige president-schepen, die controleur van de lombarden (houders van banken van lening) in Holland was. Hoge legerofficieren waren de drie zonen van de rentmeester Jacob Bacx. Voorzover de schrijver bekend zijn er tot 1629 geen gereformeerde predikanten uit 's-Hertogenbosch voortgekomen. Er is al eerder op gewezen dat de opvatting dat het protestantisme bij de Noordelijke Nederlanders hoort en het katholicisme bij de Zuidelijke Nederlanders, geen recht van bestaan heeft¹²: de Reformatie is in de Zuidelijke Nederlanden begonnen en vond aanvankelijk juist daar haar grootste aanhang. Ook in 's-Hertogenbosch was het aantal gereformeerden vóór de Uitwijking van 1579 significant hoog. De gebeurtenissen van 1579 zijn beslissend geweest voor de daaropvolgende jaren. Ten gevolge van de Uitwijking en de breuk met de Unie is een blokkade ingesteld die funest is gebleken voor de economische toestand van de stad. Hierdoor is het vertrek van velen bevorderd. Van een van de grootste steden van de Nederlanden werd 's-Hertogenbosch een middelgrote provinciestad. Dit werd mede veroorzaakt door het verval van Antwerpen als internationaal handelscentrum na 1585. Na de overgave van de stad in 1629 is voor Noord-Brabant de generaliteitsperiode begonnen die in 1648 bevestigd is. Dit heeft frustraties veroorzaakt die tot in de 20ste

eeuw hebben doorgewerkt. Tot 1795 was er een scheidslijn tussen Noord-Brabant en de rest van de Republiek. Deze scheidslijn was echter, voor wat 's-Hertogenbosch en de Meierij betreft, niet ontstaan in 1629, maar reeds in 1579 toen de stad haar gereformeerde burgers verloor en zelf de band met de Unie verbrak. ■

Noten

1. Dit artikel is een sterk verkorte versie van een doctoraal-scriptie: G.J. van Gorp, *Migranten tussen Uitwijking en Reductie, 's-Hertogenbosch 1579-1629* (scriptie Universiteit Utrecht 1995). Vanzelfsprekend is de scriptie voorzien van een uitgebreide bibliografie en annotaties. De scriptie is te raadplegen in het Stadsarchief en in de Bibliotheek (Brabantcollectie) van de K.U.B. te Tilburg.
2. *Memoires Anonymes sur les troubles des Pays-Bas 1565-1580* (red. A. Henne) IV (Brussel 1864) 198.
3. Zo wordt van de gereformeerde gemeente te Antwerpen verhaald, dat deze in 1579 ongeveer 3000 leden telde, terwijl er wel 12000 toehoorders waren: A.K.L. Thijs, *Van Geuzenstad tot Katholiek bolwerk. Antwerpen en de contra-reformatie* (1990) 26.
4. *Justificatie voor de goeden borgeren der stad van Tshertogenbossche, 1579* (verweerschrift van het stadsbestuur, gedrukt binnen Tshertogenbossche bij Jan Scheffer, 1579), opnieuw uitgegeven in: C.R. Hermans, *Verzameling van kronyken, charters en oorkonden betreffende de Stad en Meierij van 's Hertogenbosch*, 3 dln. ('s Hertogenbosch, 1846-1848) dl. 2 p. 523-546.
5. E. van Meteren, *Belgische ofte Nederlandsche Historie van onsen tijden* (1605) 131v.
6. R.A. van Zuylen, *Inventaris der Archieven van de stad 's-Hertogenbosch* (Stadsrekeningen) dl. II, p. 996, 1027, 1037, 1078.
7. Gemeentearchief 's-Hertogenbosch (GAHt), Oudarchief (OA), Diverse stukken A 328, 12 juli 1579.
8. GAHt, OA, Stadsrekeningen b 86, 1579/80 (Van Zuylen, *Inventaris* II, p. 1000).
9. GAHt, OA, Diverse stukken A 328, juni 1583.
10. GAHt, OA, Resoluties A 18, 10 oktober 1612.
11. GAHt, OA, Resoluties A 19, 2 maart 1621.
12. Zie bijvoorbeeld: E. van Autenboer, 1629, winst of verlies?, in: *Boschboombladeren* 24 (1979) 9, en J. Briels, *Zuidnederlanders in de Republiek 1572-1630* (Sint Niklaas 1985) 231 e.v.